

efter, virker resultaterne særdeles troværdige. Med hensyn til at anvende Camerons definition har det især interesse at se på den egentlige industris udvikling, og her kommer forfatteren til, at industriens vækstrate i 1890-erne skiller sig klart ud fra både foregående og efterfølgende årtier med en vækstprocent på 7,2 i årligt gennemsnit for årene 1890-97, år, som tillige er karakteriseret ved en høj samlet økonomisk vækst. Da imidlertid de omliggende årtier også kan påvise nogen vækst, konkluderes (s. 15), at den danske industrialisering skete som en relativ jævn udviklingsproces, men at hvis et enkelt årti skal fremdrages som et med en speciel kraftig vækst og særligt store sociale ændringer, da må det være 1890-erne. Et nærmere studium af, hvilke industrigrene der har været de mest dynamiske, er især baseret på den officielle statistik fra arbejdstilsynet. Denne del af undersøgelsen er ikke særligt dybtgående, og det vil nok være muligt gennem bearbejdelse af tilsynets arkivalier at få et yderligere kendskab til udviklingen i størrelsen af de virksomheder, der var underkastet tilsynet.

Den resterende del af bogen behandler – ligeledes efter Rondo Camerons forbillede – finansieringen af det industrielle opsving. Det er nok tvivlsomt, hvor langt man overhovedet kan komme i denne del af analysen, da de bevarede kilder er forholdsvis sporadiske, og med det ret begrænsede omfang, som bogen har, kan der også kun blive tale om at fremdrage nogle hovedlinier. Der er her især grund til at lægge mærke til den vægt, der tillægges en-gros-handelens folk i forbindelse med finansieringen, og som det er muligt at eftervise i et vist omfang på grundlag af jubilæumsskrifter m.m., hvorimod et egentligt kvantitativt materiale næppe kan fremskaffes. Med rette fremhæver bogen tillige betydningen af den generelle kreditpolitik, hvorved der i en stor del af perioden sikredes et overordentligt lavt renteniveau. Vel sigtede denne politik først og fremmest mod at hjælpe landbruget til billige lån, men at den har været en løftestang for industrien tillige, kan der næppe herske tvivl om.

HANS CHR. JOHANSEN

OLAF OLSEN: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. Odense Universitetsforlag 1970. 60 s. Ill. 40,25 kr.

Odense universitetsbibliotek har som C. C. Rafn-forelæsning nr. 2 udgivet et foredrag af Olaf Olsen om biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser, som findes i manuskript i Nationalmuseets antikvarisk-topografiske arkiv. Det er en smuk lille publikation, som vil kunne tilfredsstille mange forskellige interesser. Når Danmarks Kirker når til beskrivelsen af de fynske kirker, og helt selvfølgelig må systematisere Engelstofts oplysninger, vil Olaf Olsens analyse af manuskriptet være en naturlig indgang. Olaf Olsen giver en fyldig videnskabelig kommentar til håndskriftet, og han gør rede for dets særlige fortolkningsproblemer. Ved gentagne visitatser reviderer Engelstoft ofte sig selv i samklang med ny viden eller bedre forståelse. Beskrivelserne er udaterede, men Olaf Olsen peger på, at man kan fastslå deres affattelsestidspunkt ved at sammenholde kirkernes vilkårlige rækkefølge i beskrivelserne med de officielle visitatsprotokoller. Når kirkeværket har afsluttet sine arkivalske indsamlinger, vil Engelstofts oplysninger ofte være blevet afløst af mere autoritative kilder. De iagttagelser, der vil blive stående, skal findes på områder, hvor tidens tand har kunnet virke

upåagtet, som når bemalingen af granitfonte ubemærket har fået lov til at forgå; Engelstofts indsamling af viden om lokale skikke ved de enkelte kirker vil også bevare sin værdi.

Som Olaf Olsen viser, er beskrivelserne først og fremmest en god kilde til biskop Engelstoft og hans samtid, og fra denne synsvinkel har vi i denne lille afhandling fået en underholdende kulturhistorisk skildring af dansk kirkearkæologisk barneår og Engelstofts forhold hertil. Engelstoft påbegyndte sine optegnelser, før end interessen for kirkeundersøgelser slog igennem blandt fagarkæologer, men han har sidenhen som denne videnskabsgren udviklede sig mærkværdigvis ikke fulgt med i dens resultater – vi får i denne forbindelse en udsigt over dansk kirkearkæologisk pionerer og deres virke i sidste halvdel af 1800-tallet. Kun ved spredte lejligheder synes Engelstoft at have modtaget påvirkning fra fagfolk. Engelstoft er uden specielle forudsætninger, når han samler iagttagelser til sine beskrivelser, men som lægmand føler man sig beslægtet med ham i hans ligefremme syn på sine kirker. Det er givet betegnende, når Olaf Olsen udtrykker det således, at Engelstoft holdt af sine kirker. Det er stiftets øverste ansvarlige, vi møder, når vi ser, at Engelstoft sætter pris på at kirkerne er vel istandsatte, fx. pudset med cement, og når han foretrak rundbuede vinduer med jernrammer, hvorved jeg forestiller mig de i samtiden indsatte bedre lysgivende vinduer med smedjernsrammer. For inventarets vedkommende sætter Engelstoft pris på sin tids smag for »egetræsmalingen«, som kom til at koste mange ældre stafferinger livet, og han interesserer sig for opsætningen af de mange kopier af klassiske altermotiver, også en tidstypisk fornyelse i kirkeinventaret. Engelstofts syn på den kirkelige kunst og arkitektur er præget af hans meget personlige smag. Gotikken er i højsædet, men også renaissanceens svungne gavle tiltaler ham. Hans syn på katolsk inventar skæmmes af en betydelig uvidenhed om katolsk ikonografi, en omstændighed hvori man kan se den tidsmæssige og aktualitetsmæssige afstand fra forgængeren i embedet Jacob Madsen, hvis visitatsbog gav stødet til Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. Fortrolig med den katolske billedverden opsøgte Jacob Madsen den i kirkerne for at få den ud. Olaf Olsen peger på, at Engelstoft i modsætning til mange i samtiden havde øje for rokokoens perspektiviske illusionsmaleri, hvorimod han ikke brød sig om renaissanceens snitværker og empireinterieurer. Engelstoft holdt af at ræsonnere over de ting han så, og det er ligefrem spændende med Olaf Olsen at følge ham på visitats. Biskoppen kombinerer ofte fejlagtigt, men med sin kyndige realkommentar sniger Olaf Olsen en god del elementær kunsthistorie ind i læseren. Engelstoft forstod aldrig den fynske blandingstype mellem den sjællandske kampestenskirke og den jyske kvaderstenskirke. Han ville at kvaderstenskirkerne skulle være yngre end kampestenskirkerne, fordi han syntes, at de repræsenterede en mere avanceret byggeskik. Det er jo en nærliggende betragtning ved kvaderkirkernes forfinede teknik, men når man læser Olaf Olsen om Engelstoft, er det som at følge en opmærksom nybegynder på sin færd med en god vejleder.

I selve bogen har man kælet med typografi, og der er mange og gode illustrationer. Man har valgt en side med en ret smal tekst og marginalnoter i stedet for fodnoter. Det gør den let at læse, og let at finde den rette note, selvom denne opstilling kan svigte, når der er illustrationer i marginen. Engelstoft-citaterne i teksten er sat med kursiv, hvorved man undgår de uskønne citationstegn, og

Olaf Olsen har så vidt muligt dateret alle citater i noter. Det er som sagt en smuk og nyttig bog. Jeg vil dog indvende at for den lokalt ukyndige havde et alfabetisk stedregister været at foretrække fremfor fynskortet, ligesom jeg vil pege på, at man på omslaget har beskåret Engelstofts tekst således, at den ikke kan læses i sin udstrækning fra venstre til højre. Det er synd, for hvis man vil have et indtryk af Engelstofts skrivestil, er omslaget lettere at læse end gengivelsen side 11, men det er naturligvis en kuriositet.

STEEN OVE CHRISTENSEN

REGINALD E. ZELNIK: *Labor and Society in Tsarist Russia. The Factory Workers of St. Petersburg 1855-1870.* Stanford, Cal., Stanford University Press, 1971. viii, 450 s. \$ 15.00.

De russiske revolutioner 1917 lader sig fortolke på forskellig vis, ingen kan derimod bestride industriarbejdernes afgørende indflydelse på deres udfald. Men med få undtagelser har selv de nyeste behandlinger kun beskæftiget sig med de russiske arbejdere i snæver sammenhæng med deres forhold til de revolutionære, marxistiske grupper og overset arbejdernes aktivitet i tidligere perioder. R. E. Zelniks bog kompenserer i en vis udstrækning for disse brist. Som udgangspunkt vælges året 1855; slutpunktet - 1870 - beror på, at den gensidige påvirkning mellem byernes fabriksarbejdere og den radikale, russiske intelligens indledes de følgende år. Forfatteren har valgt at samle sig om forholdene i St. Petersburg, landets hovedstad, som tillige var centrum for dets intellektuelle liv og var dets mest avancerede bysamfund.

De to første kapitler præsenterer byens institutioner og fabriksorganisationen i en beskrivelse af St. Petersburg før Alexander II.s regering. Kapitlerne 3-9, der er bogens kerneafsnit, bygger på omfattende litteratur- og arkivstudier, specielt i russiske arkiver. Forfatterens opmærksomhed samles om diskussion af arbejder-spørgsmålets fremvækst, arbejdernes levevilkår, arbejdsuro og søndagsskole-undervisningen; han understreger med føje, at den russiske regering og de toneangivende intellektuelle og industrielle kredse, som efter afslutningen af Krimkrigen indså nødvendigheden af industriel vækst, stod overfor en konflikt mellem industriens voksende behov for en moderne arbejderklasse og traditionen i zarernes Rusland, som lagde hovedvægten på landets formodede usårlighed overfor »proletarsygen«. Helt frem til 1870 fastholdt den radikale intelligens' repræsentanter, »raznochintsi«, at der bestod en væsensforskel mellem Ruslands og de vesteuropæiske landes udvikling, og mente at det vilde være muligt at eliminere de negative virkninger af industrialiseringsprocessen i Rusland. Endelig har forfatteren leveret en grundig og detaljeret beskrivelse af 1860'ernes arbejderbefolkning i St. Petersburg. Det kunde i denne forbindelse have været ønskeligt, at han havde foretaget en sammenligning af arbejderklassens tilblivelse og vækst i den russiske hovedstad med forholdene i andre egne af Rusland, f.eks. Ural og industriområdet omkring Moskva; den må være af afgørende betydning for forståelsen af mekanismen i den russiske arbejderklassens udvikling. Bogen afsluttes med en udførlig redegørelse for den første storstrejke på Nevskii-fabriken, de mekaniske bomuldsspindrier, en begivenhed, der varslede en ny periode af klassekonflikt i bysamfundet.